

Михайло КРАСИКОВ

ФІЛОСОФІЯ БУТТЯ СЛОБОЖАНСЬКОГО СЕЛЯНИНА

Коли заходить мова про традиційну народну культуру, то з'ясується, що багато хто уявляє її як щось перш за все естетично відмінне від сучасної урбанізованої культури (одяг, пісні й т. ін.). Між тим більш суттєва тут різниця в етиці, філософії культури, в самій основі людського світосприйняття.

Чим відрізняється світогляд людини традиційної народної культури від світогляду звичайної людини — легко побачити, порівнявши ставлення представників цих культур до житла, до своєї оселі.

Пригадайте: коли один із чеховських героїв (Гаєв) звертається до книжкової шафи: «Многоуважаемый шкаф!» — його сприймають як дивака і мало не божевільного. Раціоналізована міська культура (тим більше освічених верств населення) не передбачає спілкування ані з меблями, ані з хатою в цілому. Пряма функціональність речей, які повинні відповідати сучасному рівневі дизайну або естетичним уподобанням власника житла — от здебільшого і все, що треба сьогодні людині від предметів, які її оточують. Звичайно, кімната може бути прикрашена квітами, картинами, керамікою (навіть у «народному» стилі), у кожного з членів родини можуть бути свої улюблені «куточки», але все це — прояви особистих уподобань і не більше того. Понадособистим смислом (не кажучи про сакральний) не наділяється ані житло в цілому, ані якісь його частини (хоча потребу в цьому час від часу відчуває багато хто з городян). Сама архітектура сучасних будівель (навіть одноповерхових) значно відрізняється від архітектури типової української хати. Газове опалення зробило непотрібною навіть піч-мати — центральний персонаж побутової драми життя селянина. А в традиційній народній культурі й сама хата, і все, що в ній є, — вікна, двері, піч, покуття, стіл, посуд — учасники нескінченної драматичної дії, «актори», які мають свій голос, своє обличчя, свій характер, тобто є справді живими істотами, здатними до повноцінного діалогу з людиною. Зрозуміло, наділяє оточуючі предмети «душею» сама людина (що йде від первісного анімізму), але варто замислитись: задовольняючи яку потребу вона це робить?

Потреба ця — відчути себе живим у живому світі. Осягаючи споріднені твоєму життю різні форми життя навкруги, ти усвідомлюєш і себе як живу істоту і своє місце у Всесвіті. І навіть химерні витвори народної демонології породжені були не тільки жахом перед невідомими силами природи (до речі, для звичайної сучасної людини багато з цих сил, наприклад хвороба, смерть, — не стали більш відомими, ніж для селянина XIX ст.), але й наміром встановити контакт, якимось поспілкуватися з цими силами, поладити з ними, а то й обдурити їх. Тобто невідоме може стати відомим, звичайним і нестрашним, коли воно живе і антропоморфізоване.

Характерна особливість традиційної народної культури — максимальна персоналізація оточуючого. Найбільш виразно ця риса відбилася у замовляннях і взагалі у народній медицині. Наприклад, «виливання переполоху» відбувалося так. Вранці, до світла, щоб набрати «непочатої» води, йшла баба-знахарка до колодязя, вклонялася до землі й промовляла: «Здрастуй, вода Ульно і земля Тетяно, я прийшла до тебе води набрать і здоров'я попитать». Набравши води, баба йшла додому, наливала у миску воду, розтоплювала віск і виливала його у воду, кажучи: «Виливайся, переполох, на дороги, на очерета, на болота, на густії міста, де люди не ходять, чоловічій глас не заходе...» Не тільки вода і земля є персонами (навіть з власними іменами), але й хвороба (у даному випадку — переполох). У іншому замовлянні, записаному наприкінці XIX ст. на Харківщині, шептуха звертається до змії, яка вкусила людину, з проханням «відізвати» свою люту отруту, називаючи «змію скорпію» теж по імені — Мар'я. Замовляючи дитину від безсоння, несли її «під кури» і казали: «Добрий вечір, добрячки — чорненькії, біленькії й рябенькії курочки. Возьміть у нас крикливиці, а нам дайте сонливиці, возьміть із нашого народженого, молитвеного, хрещеного (ім'я) плаксивиці, крикливиці — наслані, подумані, погадані, вітром навіяні, а нам пошліть сон со всіх чотирьох сторони». Кури на сідалі тут уподібнюються до дівчат, які зібралися на вечорниці, а «крикливиці» та «сонливиці» уявляються як щось живе та істотоподібне.

Життя людини традиційної народної культури — це перш за все виконання одвічного ритуалу. Щастя, добробут і спокій може дати лише правильна поведінка, тобто така, яка гармонізує стосунки людини з природою і суспільством і дарує відчуття цілісності буття.

Який, наприклад, ритуал супроводжував побудову хати слобожанського селянина у XVII — на початку XX ст.? Найважливіша справа — знайти добре місце під хату. Ні в якому разі не можна було

будувати хату на місці колишнього шляху, бо життя в такій хаті, зрозуміло, буде неспокійним і люди в ній незабаром повмирають. Тому місце вибирали дуже обачно. Ввечері, після заходу сонця, таємно, щоб ніхто не побачив, насипали у чотирьох кутах майбутньої хати невеликі купки жита: першу — там, де буде покуття, другу — там, де буде піч, третю — там, де сходяться причілкова та глуха стіни, четверту — там, де будуть двері, а посередені іноді ставили хрестик з невеликих паличок. На другий день до схід сонця йшли дивитися, що трапилось з цими купами. Якщо все залишалось так, як було, то місце вважалось щасливим і можна було тут будувати хату, а якщо жито було розкидане або з'їдене — місце негарне і треба шукати іншого. Але якщо розкидана була лише та купа зерна, що на святому куті, можна було будувати хату на цьому місці, не боячись нічого, бо вірили, що сила святого кута переможе усяку вражу силу. Починали будувати лише у дні пам'яті преподобних і у вівторок або четвер (понеділок, середа та п'ятниця вважалися важкими днями). Господареві треба було потурбуватися про те, щоб теслі були задоволені, бо інакше вони, за народним уявленням, зроблять так, що в хаті будуть сварки та бійки, або постійна сирість. Тому пригощали теслярів тричі: при закладанні хати, при укладанні сволюку й при закінченні робіт.

При закладанні хати кидали в одну яму для стовбура гроші (щоб хазяїн багатство нажив), в другу і третю — жито (для довголіття і заможності), в четверту вовну (щоб було тепло). Положивши це, приказували так: «Будь же ти, хата, непорошна, хазяїну дорога і мила, вори у тебе не вкрадуть нічого і пужарь тебе не возьме: тіко будеш сохрняти хазяйське добро!» Або, кидаючи жито, казали: «Дай, Боже, щоб у цьому дому було сухо, як оце жито сухе, і чисто от так, як оце жито чисте!» На «закладинах» випивати чарку треба було обов'язково до дна, щоб хата була суха.

Коли стіни були вже готові й треба було підняти на них сволок, то його обв'язували рушниками та платками, а іноді хазяйка обгортала його ще й власним кожухом — щоб хата була теплою. Потім ці рушники та платки дарували теслям. Якщо хазяїн був скупуватий, не пригощав робітників і не давав їм подарунків, вони обгортали сволок своїми кожухами і тоді, за народним повір'ям, хата буде до того холодною, що «в ній і душі не нагрієш». Так однакові ритуальні дії, але зроблені з різною висхідною інтенцією, повинні були призвести до протилежних результатів.

При обмазуванні стін хати господар повинен був сам приліпити до святого кута перші вальки глини і пригостити горілкою жінок-ма-

зильниць. Пригостити треба було добре, щоб мазильниці, працюючи, співали веселих пісень та сміялись — тоді в хаті буде житись весело. Білити хату теж не можна було без веселих пісень. При цьому одна з мазильниць раптом виливала на голову хазяйці глечик з розчиненою крейдою, а хазяйка починала окропляти крейдою мазильниць, які відповідали їй тим самим, супроводжуючи свої дії побажанням щастя, здоров'я, багатства та веселого життя у новій хаті.

Народна культура футуристична в своїй основі. Людина цієї культури співіснувала одразу в трьох часових вимірах — сучасному, минулому і майбутньому. Причому майбутнє було не менш реальним, ніж сучасність, воно було «тут-буттям» для носія даної культури, оскільки виявлялось не тільки в думці, а й в ритуальній дії — заповігати поганому і привернути долю. Дія ж завжди існує у «презенсі». Цей паралелізм буття людини традиційної народної культури доповнювався існуючим у свідомості селянина стійким паралелізмом властивостей речей і якостей характеру або долі людини. Що змушувало селянина мислити аналогіями, шукати ці аналогії, надавати їм такого великого значення, будувати на них свої замовляння, свої весільні, поховальні та інші звичаї? Пояснення напрошується таке: ці аналогії справляли враження певної логіки — схопленого взаємозв'язку подій сьогоденних і прийдешніх, робили «зрозумілими» витoki людської долі або недолі, давали заспокійливу впевненість у володінні таїною причинно-наслідкового зв'язку усього в світі. Тому символізм мислення, властивий селянинові (а традиційна культура взагалі суперсимволічна), був перш за все не засобом поетичного бачення світу, не естетичним явищем, а виконував утилітарну (в основі своїй психотерапевтичну) функцію, але виконував художньо.

Побудова хати (тобто освоєння нового простору) — один з найдавніших архетипів. Це ситуація випробування. Не тільки людина випробовує місце забудови, але й її, людину, випробовує доля (космос) на те, чи гідна вона займати це місце у просторі й місце на землі взагалі. Так звичайний з точки зору нашого сучасника «виробничий процес» набуває сакрального змісту. Врятувати людину від лиха може тільки старанне виконання ритуалів, і тому сам ритуал теж сакралізується.

Сакралізація побуту — неодмінна риса традиційної народної культури. Те, від чого залежало життя і повсякденний настрій, не могло не набути особливого смислу. Так, мабуть, не менш, ніж покуті, священний характер надавався печі, яка зігрівала, годувала і

навіть лікувала. Недарма на Слобожанщині був звичай «квічати» (розмальовувати синькою та суриком) або склеювати «шпалерами» не тільки передній кут, де вішались ікони, а й комин печі, чим підкреслювалась їх певна рівнозначність. На піч клали тільки-но народжене дитя, на печі доживали свої роки старі, тобто життєве коло замикалось саме тут.

При першій розтопці нової печі відбувався такий обряд: клали у піч житню солому та дві-три гілочки свяченої верби, йшли до сусідів по сірники і запалювали солому, дивлячись на вогонь: якщо вогонь горить ясно — жити буде весело, темно горить — життя буде погане, а як іде дим у хату, то «буде у тій хаті часто спорка і бойка між хазяїнами і хазяйками». Замітати у печі треба було завжди чистим помелом, бо інакше вогонь буде ображений і спалить хату. Народжене теля вносили до хати і терли мордою об піч, комин і припічок, примовляючи: «Будь здорове і гладке, як піч!» Коли хтось із членів родини або свійських тварин не вертав додому, його кликали «під перший дім» у бовдур або комин: відсутній повинен був почути «по диму» і повернутися. Коли після похорону поверталися до хати, перш за все хрестилися й бралися три рази правою рукою за комин, щоб хвороба та все нечисте пішло від них в трубу і щоб мрець не ввижався. Безліч хвороб лікувалося за допомогою печі. Так, коли боліло горло, натискували ним на усі кути столу (стіл теж був сакральним місцем), а потім терли о комин та припічок. Неабияку роль відігравала піч і в замовляннях. Дівчина, яка хотіла «присушити» хлопця, брала його слід (тобто землю з-під сліду ноги парубка) і вмазувала цю землю в піч, примовляючи: «Як піч від хати не відходе, так щоб і (ім'я парубка) від мене не відходив».

Все життя людини традиційної культури відбувається у живій присутності Бога. Слобожане вірили, що навчив людей будувати хати сам Господь. Він же дивився на хатнє життя з покуті, захищав від нечистої сили. Нечиста сила та лихі люди могли ввійти в хату через вікна та двері — і тому, вставляючи двері, казали: «Двері-двері, будьте ви на заперті злomu духові й ворові», — і робили сокирою знак хреста, а, вставляючи вікна, примовляли: «Святі наші вікна, не пропускайте крізь себе ні ворів, ні розбійників, ні злого духу, а пропускайте вхід і вихід нашим ангелам-хранителям, які все через вас мандрують».

На Слобожанщині у ХГХ ст. кожна господиня знала, що мести хату треба від порогу до покуті, де сміття збиралося і звідки воно вносилося. Робилося все для того, щоб добро йшло в хату, а не з ха-

ти. Вимітати ж через поріг не можна було ще й тому, що в той момент, коли сміття буде вимітатися через поріг, в хату можуть входити душі померлих родичів і вони сприймуть це, як неповагу до них. На ніч хата повинна була бути чисто підметеною, бо, вважалось, Мати Божа з ангелами, зайшовши вночі до хати, можуть поколотити собі ноги й іншим разом не зайдуть.

Дуже відповідальною справою був перехід зі старої хати до нової. І тут теж були свої обов'язкові обрядові дії. Господар брав ікону, а господиня — діжу з тістом (або хліб). На порозі нової хати господар читав «Отче наш», потім ставив ікону у святий кут, вертався до дверей, брав у дружини діжу і, вносячи її до хати, казав: «Як у сій діжі повно хліба, дай, Господи, щоб так повно було і в сій хаті хліба і всякої худоби». Переганяючи худобу до нового двору, господар розстилав на землі свій червоний пояс, брав з-під правої ноги землю, тер нею об спину корови або коняки, щоб вони були сильні, як земля, і переводив через пояс у нову загородку, де обов'язково на воротах лежало щось залізне (щоб худоба не хворіла і ніяка нечиста сила її не торкалася). Потім господар відрізував кінчик хвоста або шерстки тварини і ховав його у хатньому зрубі або закидав на горище, примовляючи: «Дай, Боже, щоб скотинюка з цього двору нікуди не блудила, а постійно додому ходила: так як оце горище з хати моєї нікуди не піде, так щоб і скотинюка моя з загороди моєї нікуди не блудила!» Така вражаюча наочність образів замовлянь вважалась, певно, хазяїнові запорукою дієвості цих словесних формул.

Людина, яка живе традицією, відчуває свою захищеність. Досвід предків має характер абсолютного аргументу і не потребує критичної перевірки або аналізу. Там, де починається критика і перевірка, там первісне цілісне світосприйняття стає проблематичним. Тому традиційна народна культура — культура довіри, культура, яка забезпечує відтворення усталеного — тобто того, що, пройшовши випробування не одним поколінням, набуло статусу родинного ритуалу. Це культура закритого типу; будь-які новації врешті-решт ведуть до розмивання її цінностей, а слідом за цим призводять до втрати окремих фольклорних жанрів, збіднення обрядовості й утворення більш-менш стійких гібридних форм культури.

Життя вчило і навчило сільську людину жити обачно, з оглядкою, уважно придивляючись до найменших речей і подій навколишнього світу. Звичайно, маса прикмет була пов'язана з природними явищами, бо успіх у сільськогосподарській праці цілком залежав від уміння селянина враховувати зміни погоди. Але не менше (а, мабуть,

більше) є прикмет, які віщували щастя або нещастя у разі дотримання або недотримання людиною якихось неписаних правил. Молодим людям кінця ХХ століття такі прикмети здаються абсурдними, проявом селянської «забобонності», в найкращому випадку — грою. Але для їхніх бабусь якщо це і була гра, то гра серйозна, сповнена символічного змісту. Ані здоровий глузд, ані науковий аналіз не знайдуть нічого спільного між висіванням часнику навесні й можливою смертю когось з родичів найближчим часом, але поширене і зараз на Харківщині повір'я, що як будеш саджати часник весною, хтось з родичів вмере — мабуть, все ж таки не пуста вигадка і тому, що в народі зберігається пам'ять про дійсні випадки саме такого покарання порушників цього «табу» і тому, що інтуїтивно народна свідомість шукала (і знаходила) зв'язок між тим, що, здається, ніяк не може бути пов'язаним між собою і все ж таки виявляється, як не дивно, пов'язаним, бо є проявом дійсного глобального зв'язку усього з усім у цьому світі (згадаймо відомого бредберівського метелика!).

Життя і Смерть, Буття і Небуття — дві великі загадки Природи, два полюси, до яких однаковою мірою тяжіє людське існування. Традиційна культура живе під знаком «Memento mori!» Людина цієї культури відчуває той світ не менш реальним, ніж цей. І справа не тільки у релігійних поглядах темних селян. Справа в тому, що людина традиційного суспільства вміє жити у вічності. Вона добре усвідомлює, хто вона і звідки, куди піде і кого і що залишить на цьому світі. Тому культ предків — закономірне явище народної культури, яке бере свій початок у глибокій архаїці. Шануючи предків, людина переконувалась у власній невипадковості на цій землі. А це відчуття давало силу і мужність подолати будь-яке лихо. «Філософствувати — значить вчитися вмирати», — казав один давній філософ. Народна культура справді філософська, бо вона більш за всяку іншу культуру вчить людину вмирати. Вчить сприймати всерйоз, мужньо і мудро власну неминучу смерть, а тим самим і життя, яке передуює смерті, тобто, не заспокоюючись, знову і знову ставити питання про сенс людського буття. Традиційна народна культура просякнута ідеєю відповідальності людини перед Богом, перед суспільством (зокрема, перед предками і нащадками), а головне — перед собою за те, що ти зробив з власною душею, кому віддав її — Богові чи Дияволу?

Дуже цікаве (і складне) питання про народне християнство. Народна культура слов'ян містична не менш ніж найвитонченіші східні та західні містичні вчення. І в цій містиці нема нічого штучного, «вигаданого». Потойбічне — постійна координата свідомості

людини традиційного суспільства, воно не абстракція, не щось далеке і незрозуміле. Навпаки, воно відчувається майже як фізична данність, яка тут, поруч, і яку не враховувати так само неможливо, як неможливо не враховувати силу земного тяжіння. За уявленнями слобожан, навіть у пічці відбувається боротьба Бога з Дияволом, і тому на допомогу Богові на ніч треба було ставити в піч казанок з водою. Янголи стоять під вікном (або сидять на вікнах), тому плювати через вікно — великій гріх. Душі померлих родичів селяться поміж іконами — тому вішали образи завжди з проміжками. І зараз на Слобожанщині в хаті, де тільки-но померла людина, ставлять на підвіконня воду з медом, щоб душа у 40-денних своїх митарствах «усласлилася» нею. Містеріальний зв'язок з потойбічним, як бачимо, у селянина-українця був не менш міцним, ніж у Сведенборга.

Глибоку релігійність слобожан відзначали майже всі спостерігачі народного побуту, починаючи з XVIII століття. Але що то була за релігійність? Вона була цілком апокрифічною. Біблійний канон був канвою, по якій йшло квітчасте шиття народної фантазії. Віра селянина була опосередкована книжковою культурою, головним чином, у її фольклорному варіанті. Релігійні тексти сприймалися більш на слух, ніж очами. Навіть грамотні селяни (в масі своїй) не були старанними читачами Біблії. «Від серця до Бога — навпростець дорога», — казали слобожани, виражаючи цим саму суть своєї релігії.

Бог, Ісус Христос, Мати Божа, апостоли, янголи для селянина були особами стільки ж ідеальними, скільки й реальними, земними, знайомими, більше того — селянського роду. В апокрифічних легендах, що були записані на Слобідській Україні у другій половині XIX століття, Бог виконує більшою частиною функцію «культурного героя». Саме він, як ми пам'ятаємо, показав людині, яка замерзала у виритій норі, як збудувати хату, саме він навчив багатьом ремеслам. Герої «Нового Завіту» — Христос і його учні — ходять не по землі Ізраїльській, а тут — по українських селах, займаються майже всім тим, чим займається звичайний селянин (апостол Павло, наприклад, продає пару волів на ярмарці), і взагалі мають риси характеру «типових українців», особливо апостол Петро, улюблений герой зафіксованих у XIX ст. слобожанських переказів. Не дивно ж, що у популярній колись на Слобожанщині різдвяній «посипальниці» співалося:

*А в полі, полі сам плужок ходе,
А за тим плужком сам Господь ходе,
Святий Петро поганяє.
Богородиця їсти носила,*

*Їсти носила, Бога просила:
— Зроди, Боже, жито, пшеницю,
Жито, пшеницю, всяку пашиницю!*

Важко сказати, що тут: зведення сакрального до рівня побутового чи підняття побутового до рівня сакрального. Але визначення цього не принципове, головне те, що персонажі Святого Письма відчувалися слобожанином як надзвичайно близькі й зрозумілі люди, здатні до селянської праці й саме тому спроможні зрозуміти усі потреби селянина і допомогти йому.

Символіка християнства (зокрема хрест) грала надзвичайно велику роль у традиційній народній культурі й була розчинена у побуті. До 1920-х років ми не знайшли б на Слобожанщині такої хати, на дверях якої не був би вирізаний або хоча б намальований крейдою невеликий хрестик. Обов'язково був хрестик і на сволоці (його вирізували перед тим, як підіймати, або робили свічкою, коли приходили «зі Страстів»). Дитину, яка вмирала нехрещеною, ховали під порогом (на межі природного і культурного світів), щоб, переступаючи через поріг, люди ногами «хрестили» її. На ніч не тільки хрестили вікна та двері (щоб не зайшла нечиста сила і не навіяла уві сні поганих думок), а й промовляли молитву «на сон грядущий»: «Хрест у головах, хрест у ногах, ангели по боках. Ангели-хранителі, храніть мою душу з вечора до півночі, з півночі до утра, а от утра до скончання віка. Амінь». Хрестили ліжку, себе і тільки після цього можна було спокійно лягати спати. У народній медицині теж дуже шанувалась християнська символіка. Так, від «завійної» треба було хрестоподібно напоїти хворого зіллям. Дієвість обрядових дій значно підвищувалась, коли в обряді так чи інакше фігурував символ християнської релігії, вважали слобожани. Так, в обряді «розмивання рук» (який повинен був допомогти жінці після пологів одужати і набратися «покоорму» для дитини) бабка-повитуха розкладала на землі волошки у вигляді хреста, зверху клала сокиру і на неї становила породіллю. Дуже поширеним в Україні був звичай у середу на четвертому тижні Великого посту пекти хрести і класти їх у засік з пшеницею, де вони зберігалися до сівби. Коли приходив час сіяти, брали у поле ці хрести, розкладали їх по кутках наділу і після закінчення праці з'їдали. В липні, зібравши врожай, з останніх колосків робили хрест і берегли його на покуті до молотьби. П'ятого ж січня, в голодний свят-вечір, старший у родині писав крейдою хрести на горнятах з кутею й узваром, а потім на воротях, дверях, вікнах та інших місцях.

Задамо тепер питання: чи був слобожанин «зразковим християнином», наскільки він переймався християнською мораллю?

Народна етика вся зіткана з парадоксів. Вона не вміщується у прокрустово ложе десяти заповідей, і зрозуміти її логіку сторонній людині дуже важко. Селянський здоровий глузд не бере під сумнів абсолютність релігійних моральних законів, але відчуває їх надлюдяну ідеальну холодність, тому селянин (з властивим йому практицизмом) сам встановлює, що є гріх і що не є гріхом (або гріхом невеликим). Звичайно, ситуативність і релятивізм у дотриманні певних моральних норм є у даному разі не справою індивідуальних уподобань окремих суб'єктів, а знову ж таки нормами, освяченими традицією мешканців тієї чи іншої місцевості. Спостерігачі слобожанського народного побуту кінця минулого століття дивувалися: вилаяти кума або куму вважалося у селян гріхом, а вкрасти у них щось (наприклад, коня!) було не гріх. Не гріх — вкрасти щось із дому (наприклад, курку або гуску) для вечорниць (хлопця, який прийде з пустими руками, засміють). Не гріх обдурити когось (навіть із своїх) на ярмарку (у виправдання цього розповідалась легенда, за якою сам Христос це дозволив). Чимало подібних парадоксів було й у регулюванні сексуальних відносин.

Традиційна народна культура значною мірою екстравертна. Для носія цієї культури родові цінності переважають над індивідуальними. Все, що пов'язано з родом, набуває сакрального характеру. «Хоть по шию у воду, та до рідного роду», — казали раніше на Слобожанщині. Рід, звичайно, вимагав підпорядкування індивіда, але останній, як правило, не відчував це як тягар, а якщо й відчував, найчастіше розумів правомірність вимог родини.

Сільське життя — взагалі життя на видноті. Оприлюдненню підлягають всі суттєві моменти життя людини. Якщо, скажімо, не було зіграно весілля (хоч молоді й повінчалися), шлюб вважався недійсним. Вінчання взагалі в очах народу ще не робило хлопця і дівчину одруженими. Ніколи вінчання і весілля не відбувалися раніше на Слобожанщині в один день. Весілля могло бути зігране навіть через два тижні після вінчання, і до нього молоді жили нарізно. Навіть цілком інтимні речі не могли залишитись справою двох. Так, якщо виявлялось, що молода загубила свою дівочість до шлюбу, її змушували носити воду дирявим рядном, а на її батьків надівали хомути і наливали їм горілку у чарки без дна. Хоч і у формі гри, але досить чуттєво виражала сільська громада своє ставлення до тих батьків, які не оженили своїх дорослих синів або не віддали

дівчат заміж. У ХІХ — на початку ХХ ст. під час масниці, в понеділок, ходили по хатах та прив'язували колодки таким батькам.

Суспільна санкція, людське «добро» — умова узгодження інтересів особистості з традиціями роду. Але так само людина традиційної народної культури прагне одержати й санкцію усіх природних сил, їхнє «добро» у відповідальні моменти життя. Звідси — підвищена семіотичність навколишнього світу для людини цієї культури. Нейтральних, «німих» предметів або явищ народна культура не знає. Будь-яка подія заздалегідь традиційно означена (хоча знаковість може бути протилежною у різних місцевостях навіть одного регіону), вона обов'язково, крім свого безпосереднього смислу, є знаком і якихось інших смислів.

Так чи інакше весь світ (і людський, і природний) опосередковано або безпосередньо опиняється втягнутим у вирішення людиною своїх особистих проблем. Коли ми кажемо «весь світ» — це не перебільшення, не гіпербола. Особливо це відчувається у замовляннях. Так, одне з замовлянь від зубного болю починається звертанням до «трьох братів»: «Звір у полі, камінь у морі, а місяць на небі...» А, беручи воду для обряду «розмивання рук», бабка приказувала: «Із усіх гір, із усіх джерел вода в колодязі прибавляється; у новонародженої, молитвеної (ім'я) щоб так покорм для дитяти прибавлявся».

На відміну від претензії сучасної людини оволодіти природою, людина традиційної народної культури прагне іншого — знайти своє (значне-незначне, але законне) місце у природі. Це місце не таке вже й мізерне, бо, за уявленням слобожан, навіть сонце і річки — «з мужиків», але не таке вже й велике (у всякому разі, людина традиційної народної культури аж ніяк не відчуває себе «царем природи»). Діалог злагоди — єдине, до чого прагне селянин і найчастіше своєї мети досягає. Так, у Святвечір або під час «Голодної куті» старший у хаті обертався обличчям до найближчого вікна і тричі кликав мороза «кутю їсти»: «Морозе, Морозе! Йди до нас вечеряти! Та не морозь у нас ні людини, ні скотини, ні хліба, ні страви». З відкритою душею, з добром і миром звертався селянин до природи, розуміючи, що тільки в цьому випадку вона відповість тим самим.

Тваринний і рослинний світи сприймалися селянами як споріднені людському. Та й як же інакше могло бути, коли вони мали ті самі якості, що і людина? Є дуже цікава загадка, що була записана на Слобожанщині у минулому столітті: «Одно каже: стіймо, друге каже: ходімо, а третє каже: давай Богу молицця» (земля, вода й очерет). Шелестіння і поклони очерета, який гой-

дається під вітром, уявлялися селянинові творенням молитви до Бога. В загадці очерет закликає до молитви землю і воду, але, безсумнівно, слобожанин не відмовляв у здатності до релігійних почуттів жодній частці світу сього.

Певні етичні правила регулювали поведінку людини у лісі, у полі, коло води. Біля води не можна було лаятись: «воно тобі все верне». Збирати трави треба було не тільки в свій час, але й з особливим духовним настроєм, бо інакше нічого не вийде. Особливо тісний зв'язок був, звичайно, у селянина з тваринами. Один із засобів вибору місця для хати був такий: випускали худобу вільно ходити, і там, де вона залягала, можна було сміливо будувати. Енергетичному чуттєві тварин людина здавна довіряла більше, ніж власному.

Що вже казати про роль тварин (або їхніх символів) у обрядах (наприклад, «водіння козла»), у замовляннях (ми це бачили у наведених вище прикладах)! Взаємовиключні якості — ПРАГМАТИЗМ І ПОЕТИЧНІСТЬ (і те і друге — глибинні) дивним чином органічно поєднувалися в натурі селянина і відбивалися, зокрема, у ставленні до свійських тварин.

Українська народна культура міцно вкорінена у хліборобські заняття її носіїв. Тому й не дивно, що ставлення селян до жита й пшениці було особливо поважним. Як і в культурі всіх народів, які займаються переважно хліборобством, хліб (і все, що пов'язано з його виробництвом) є для українців символом родинного життя і святинею. За версією слобожанського апокрифа, «малоросів» створив апостол Петро з тіста (на відміну від «москалів», яких апостол Павло зробив із глини). Хліб на ніч обов'язково повинен був залишатися на столі (причому треба було, щоб хлібина була обов'язково цілою або складеною у вигляді цілої, якщо вона була нарізана) — це було запорукою добробуту в хаті (до речі, як стіл ніколи не повинен був стояти «голим», так і піч ніколи не залишали без «їжі» — хазяйка не забувала покласти у прогорілу піч хоча б одне поліно; порожнеча взагалі лякала селянина: позичену посудину не віддавали назад порожньою, щоб не спорожніла хата). У звичайному хлібі — щоденній їжі — вбачали магічну та лікувальну силу. Так, замовляння від сказу писалося на хлібі й хліб давали з'їсти хворому. Важко знайти таке свято, такий ритуал, в яких не фігурував би хліб або його символ (наприклад, зерно, діжа). Як було вже сказано, з хлібом або діжею господар заходив, перш ніж переселятися, у нову хату — ніби вітаючи її. З хлібом йшли старости до батьків дівчини, яку хотіли сватати, і прийняття хліба означало згоду віддати дівчину заміж.

У багатьох місцевостях України був звичай під час весілля класити на голову молодої обрядовий хліб — калач (іноді прикрашений гарусом). Хліб у даному випадку виступав, ймовірно, як оберіг і як благословення на виконання дівчиною дітородної функції (так само, як поширений в українському Поліссі ритуал саджати молоду на діжу — часто з розчиненим тістом для коровай — мав урятувати молоду у небезпечний перехідний момент життя від злих сил і придати їй здібності тіста — родючість, силу). Клали на голову молодої калач та накривали його платком саме в той момент життя, коли дружка, стоячи на порозі хати, питав у Господа і старостів благословення «молодого князя за стіл завести». Дівчата співали:

*Глянь ти, Явдошко, крізь калач
Карими очима, та й не плач.
Ось твій іде, розмай русу косу
По червоному поясу...*

У багатьох народів, домінуючою сільськогосподарською культурою яких є рис (наприклад, у Непалі), під час весілля молодим прикріплюють до лоба зернятка рису — теж як уособлення здоров'я, сили, родючості.

Діжа відігравала неабияку роль в українській весільній обрядовості. На Слобожанщині був звичай: під час «дружбин» коровайниці, посадивши у піч коровай, калач та «лежень», прославляли у піснях діжу, підкидали її догори, а потім цілувалися. В деяких селах після батьківського благословення дружка, а потім дві свашки обводили на дворі, біля порогу, молоду з іконою і молодого з двома хлібинами навколо діжі, на якій лежав хліб.

Зрозуміло, що й зерно наділялося тими ж сакральними якостями. І досі хлопчики приходять посипати у Щедрий вечір. У деяких селах зберігся дуже старий звичай: першого, хто посипав, просять сісти на порозі й квохтати по-курячому («щоб циплята в тім году були ранні»), а розсипане на долівці зерно потім дають курям («щоб лучче неслись»). Зерно, як бачимо, асоціювалось не тільки з урожаєм жита чи пшениці, а й з прибутком від свійських тварин, з плодовитістю жінки та ін.

Людина традиційної народної культури живе в іншому ритмі, ніж людина «цивілізованого» суспільства. Ритм життя селянина збігається з природним ритмом, і тому дні праці й дні свят (в які праця заборонялась) не могли не здаватись людині традиційного суспільства встановленими самим Богом. Свят було так багато (а слобожани не пропускали жодного), що дехто з земських діячів ХІХ

століття розцінював це як загрозу селянському добробуту та як привід для прояву славнозвісної «малоросийской лени». Але знавці народного побуту спростовували такі твердження: думка про господарство не залишала селянина і в дні свят, тільки вплив на майбутній добробут тут досягався не фізичною працею (до речі, у більшість невеликих свят не працювали тільки до обіду), а магічними ритуальними діями, які давали людині надію і впевненість, що все буде гаразд, тобто певну психологічну рівновагу. У свята повсякденне не забувалось і не відмінялось, а чудово перетворювалось, нагадуючи людині про незвичайний смисл звичайних речей.

Філософія традиційної народної культури — філософія повсякденності. Для селянина побут і буття — злиті. Антагонізм їх неможливий. Справді: гільце (гілка сосни, яка прикрашена серпанком, ягодами калини, колосками жита та волошками), що стоїть на весільному столі, — це ж символ Світового Древа, а значить все, що відбувається у його присутності, мимоволі набуває характеру урочистого відтворення архетипічної ситуації шлюбу одвічних природних начал — чоловічого та жіночого (згадаймо: майже всі космогонічні міфи починаються саме зі шлюбу носіїв цих начал; найчастіше це Земля і Небо). Світове Древо на столі, на рушниках, на сорочках (вишиванки) — тут дійсно переконаєшся, що побут і буття — одного кореня.

«Філософія є культурою роздуму про можливість помислити початок буття», — зазначав В.Біблер². Традиційна народна культура, як ніяка інша, звернена щохвилино до першопочатків буття (у чому ми могли вже переконатися). Однак філософствування як специфічна розумова акція не властива людині цієї культури. Не спекулятивним шляхом вона ставить і вирішує для себе найважливіші філософські проблеми. Питання ці ставить життя, і тому селянин відчуває, що відповіді на них не можна інакше, як самим життям же; тобто філософським текстом стає щоденне існування, в якому найзвичайнісіньке виявляється сповненим глибокого сенсу, і смисл цей не просто пізнається і наслідується суб'єктом, а переживається ним як передумова і високий зміст власної екзистенції, безпосередньо втілюється у нескінченні ритуальні дії.

Нерефлексивна філософія — нонсенс, парадокс? Виявляється, ні. Бо філософія традиційного суспільства — філософія дії, вона не базується на рефлексії і не обмежується нею, а передбачає її як лише один із засобів діалогу людини з великим світом Божим. Це не філософія «мозку» або «серця». Всім еством сприймає життя селянин. Всім еством він і відповідає на «виклики» Логосу.

¹ Стаття написана за матеріалами понад 20-річних фольклорно-етнографічних досліджень автором Харківщини та друкованих праць слобожанських етнографів кінця XIX — початку XX століття, зокрема: Жизнь й творчество крестьян Харьковской губ.: Очерки по этнографии края/Под ред. В.В.Иванова. Т.1. Харьков, 1898. — 1012 с.; Иванов П.В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губ.//Сб. Харьковского историко-филологического общества. Т.17. 1907. — 216 с.; Иванов П.В. Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате//Харьковский сборник. Вып. 3. 1889. С. 35—66; Муравським шляхом. Ч. 1. Етнографічний опис та фольклорні матеріали с.Лиман Зміївського р-ну Харківської обл. /Упор: В.Осадча, М.Семенова, М.Красиков, Н.Олійник — Харків, 1996. —62с.; Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції «Муравський шлях-97» /Упор: М.Красиков, Н.Олійник, В.Осадча, М.Семенова. — Харків, 1998. — 360 с. та ін.

² Библер В.С. Что такое философия?//Вопр. философии. — 1995. — №1. — С.160.